

Дзюблюк О.В.,
доктор економічних наук

СУТНІСТЬ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ ТА ЇЇ РОЛЬ В ЕКОНОМІЦІ РИНКОВОГО ТИПУ

Особливості взаємодії банків із суб'єктами ринку в процесі розширеного відтворення відображають такий рівень організації економічних відносин, за якого діяльність кожної конкретної банківської установи, на відміну від підприємств небанківського типу, не може розцінюватись як відокремлене функціонування, пов'язане господарськими узами лише з чітко окресленим колом контрагентів. Банки через свою специфіку посідають особливе місце в економіці ринкового типу й, будучи тісно пов'язаними з усіма її ланками, значно впливають на життєдіяльність суспільства.

У зв'язку з цим ефективне функціонування банків можливе лише за умов певного рівня єдності, що відображає координацію їхніх дій і тісні взаємозв'язки у рамках єдиного механізму контролю й нагляду. Сукупність таких взаємозв'язків виражає конкретну форму діяльності банків і практичної організації банківської справи у кожній країні — банківську систему.

Певні труднощі із формуванням науково обгрунтованої концепції функціонування і розвитку банківської системи в умовах перехідного періоду значною мірою зумовлені відсутністю у наукових працях, присвячених цій проблемі, належної теоретичної основи аналізу сутності банківської системи та її ролі в економіці ринкового типу. На сьогодні в економічній літературі не існує єдиного визначення поняття “банківська система”, а основні підходи до цього питання, котрі переважно мають місце у відповідних дослідженнях, обмежені, як правило, емпіричним рівнем оцінки. Втім, такий рівень потребує тіснішого поєднання з відповідним теоретичним осмисленням базових аспектів організації банківської справи.

Що ж до самих підходів до оцінки суті банківської системи, то наявні в економічній літературі напрями можна було б умовно поділити на дві групи: з одного боку, це найзагальніші дефініції, що характеризують банківську систему як просте поєднання чинних у країні банків, а з другого — це штучна підміна самих понять, коли банківська система ототожнюється з кредитною системою — системою комерційних банків і спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів. У першому випадку банківську систему визначають переважно так: “Банківська система — це сукупність банків і банківських установ, які виконують належні їм функції”¹ або так: “Банківська система —

¹ Курс економіки: Учебник / Под ред. Б.А. Райзберга. — М.: ИНФРА-М. — 1997. — С. 300.

сукупність різних видів банків і банківських інститутів у їхньому взаємозв'язку, що наявна в тій чи іншій країні у певний історичний період"². У другому випадку до складу банківської системи окремими авторами зараховуються кредитно-фінансові установи, які не лише за визначенням, а й за своєю економічною суттю належать до небанківських фінансових інститутів, — фонди спеціального призначення, товариства взаємного кредиту, ломбарди, каси взаємодопомоги³.

Не викликає, однак, сумнівів, що не зовсім правомірно було б відносити до складу банківської системи спеціалізовані кредитно-фінансові інститути, наслідком чого є штучне розширення меж банківської системи й по суті приврівнювання її до системи кредитної, що до деякої міри недоречно не лише в економічному, а й в організаційно-правовому сенсі. Річ у тім, що саме наявність ланки спеціалізованих кредитно-фінансових установ відрізняє кредитну систему від банківської (йдеться про вузьке розуміння кредитної системи як сукупності кредитних інститутів, а не широкое — як сукупності кредитних відносин, форм і методів кредитування). До того ж банки мають свою специфіку, що полягає у здійсненні кредитно-розрахункових операцій та емітуванні на цій основі грошей в обіг (ефект мультиплікації). Це, звісно, не дає підстав для об'єднання банківської діяльності та діяльності небанківських фінансових інститутів в одну групу.

Що ж стосується широкого розуміння кредитної системи, то у цьому плані відмінності між нею і банківською системою будуть ще більші. По-перше, через те, що кредитні відносини можуть здійснюватися не лише за участю банків (і не обов'язково за участю інших спеціалізованих кредитних інститутів, якщо йдеться, наприклад, про товарний кредит у відносинах між підприємствами), а по-друге, через те, що й самі банки не лише кредитують, а й надають багато інших послуг як приватним особам, так і суб'єктам господарювання.

З урахуванням зазначених моментів прийнятнішим видається перший підхід до розуміння суті банківської системи (тобто через сукупність банківських установ), однак і він не позбавлений певних хиб, адже банківська система не лише просте поєднання банків певної країни (навіть якщо при цьому вони взаємозв'язані й взаємозалежні). Це складний господарський організм, необхідність функціонування якого зумовлена цілим комплексом організаційно-економічних умов.

Отже, чітке формулювання умов та їхній розгляд має стати основоположним, вихідним моментом процесу дослідження як власне теоретичних аспектів сутності банківської системи, так і її ролі в економіці. На нашу думку, до

---

² Финансово-кредитный словарь: В 3-х т. — Т. 1. / Гл. ред. В.Ф. Гарбузов. — М.: Финансы и статистика. — 1984. — С. 103.

³ Банковское дело / Под ред. О.И. Лаврушина. — М.: ЭКОС. — 1992. — С. 12.

основних організаційно-економічних умов, які визначають потребу системного оформлення і впорядкування банківської діяльності, слід віднести такі:

1. *Необхідність регулювання грошового обігу в країні у зв'язку з наявністю у банків можливості застосування емісійного механізму в ході здійснення своїх основних — кредитно-розрахункових — операцій з обслуговування суб'єктів ринку.* Зрозуміло, що безконтрольне емітування кредитних грошей у платіжний обіг країни спроможне не просто інтенсифікувати інфляційні процеси, а й дестабілізувати всю економічну систему у цілому. З метою уникнення подібного розвитку подій функціонування банківської системи загалом та емісійна діяльність банків зокрема мають ефективно регулюватися з боку держави (як правило, в особі центрального банку) за допомогою чітко визначеного набору важелів й інструментів економічного або адміністративного впливу на банківські установи для оперативного обмеження чи розширення їх можливостей щодо емітування грошових ресурсів. Реалізація цього завдання на практиці можлива лише за умови організації діяльності банків у межах єдиної системи, де вони як елементи цілісного механізму зобов'язані підпорядковуватися єдиним правилам, у тому числі й щодо регулювання їх емісійної спроможності. Тільки за таких обставин створюється можливість для забезпечення господарського обороту країни оптимальною кількістю платіжних засобів, а функціонування банків у межах системи — необхідна (хоч і недостатня) умова стабільності грошового обігу як одного з основних факторів нормального розвитку національної економіки загалом.

2. *Необхідність організації платежів у господарстві, що пов'язано з опосередкуванням банками обігу переважної частини грошової маси.* Можливості нормального функціонування підприємств усіх секторів економіки вирішальною мірою залежать від своєчасності й повноти розрахунків, що здійснюються банками. А у зв'язку з тим, що кожен окремо взятий комерційний банк не може забезпечувати платежів усіх суб'єктів господарювання, він повинен вступати в розрахункові відносини з іншими банківськими установами, які обслуговують відповідних контрагентів, що, у свою чергу, потребує належного організаційного оформлення зазначених відносин, тобто, по суті, їх централізованого нормування і регулювання у межах єдиної системи. Відтак лише за умови ефективної, скоординованої роботи усієї банківської системи, а не окремих банків щодо організації платіжного обороту країни й належного технічного забезпечення і контролю рух грошових потоків в економіці може відповідати потребам як індивідуальних кругооборотів капіталів підприємств, так і організації відтворювального процесу на макрорівні.

3. *Необхідність підтримання стабільного функціонування банків як гарантії збереження коштів клієнтів і забезпечення нормального процесу кредитування економіки.* Стійкість роботи банків вважається одним із пріоритетів економічної політики держави, бо від цього вирішальною мірою залежать макроекономічна

стабільність і економічне зростання в країні. Річ у тому, що діяльність банківських установ, пов'язаних численними узами з усіма ланками господарства і між собою, має високоризиковий характер, а тому будь-які негативні зміни їхнього фінансового стану можуть мати набагато гірші наслідки для економіки, ніж аналогічні зміни ситуації на інших підприємствах, які належать до не-фінансового сектору. У зв'язку з цим необхідною умовою нормальної діяльності банків є організація ефективного контролю і нагляду за ними з боку держави, що передбачає необхідність формування єдиного організаційного поля, у якому банківська справа в країні піддається всебічній регламентації й регулюванню, конкретним виявом чого на практиці і є чітко структурована банківська система.

У цьому разі, як і у випадку з емісійною діяльністю, йдеться про регулятивний вплив держави через центральний банк або інші уповноважені органи на діяльність комерційних банків із метою недопущення банкрутств останніх, а також заходи щодо гарантування повернення вкладів при неспроможності банківських установ виконувати власні фінансові зобов'язання. Лише за таких обставин створюється належний рівень довіри до банків, що може стимулювати нагромадження грошових ресурсів як важливого джерела кредитування реального сектору і сприяти економічному зростанню.

Таким чином, сукупність розглянутих організаційно-економічних умов визначає необхідність формування банківської системи як цілісної і регульованої певним чином структури, яка охоплює усі банки країни, на відміну від інших суб'єктів економічних відносин, що діють у межах чинного законодавства на цілком самостійних засадах. Сказане, звісно, не означає, що банки діють не самостійно, особливо стосовно стратегії управління, прийняття рішень щодо спрямування ресурсів і практичної організації господарської діяльності. Йдеться про значно потужнішу систему нагляду і контролю за функціонуванням банків із боку держави в особі центрального банку або інших регулювальних органів (залежно від національних особливостей країни), що визначається специфічною роллю банків в економіці як організаторів усіх зв'язків, котрі набувають грошово-кредитного виразу, між усіма учасниками відтворювального процесу.

З'ясування основних організаційно-економічних умов дає змогу повніше і глибше усвідомити суть банківської системи. Тому з урахуванням вищевикладеного останню можна, на нашу думку, визначити як сукупність усіх банків країни, які взаємодіють між собою, підпорядковуючись установленим нормам і правилам ведення банківської справи, з метою забезпечення можливості ефективного грошово-кредитного регулювання економіки, кредитно-розрахункового обслуговування господарського обороту, а також стабільної діяльності банківських установ.

Отже, сутність банківської системи — це не механічне повторення суті

банків, які її утворюють, а якісно новий, вищий рівень економічних відносин, що характеризуються взаємодією банківських установ, визначаючи їхню роль в економіці як цілісної системи. Водночас важливо зауважити, що і сама банківська система є складовою ширшої системи — економічної. Тому діяльність банків не повинна розглядатися у відриві від виробництва і обігу матеріальних і нематеріальних благ, а ефективний розвиток банківської системи має поєднуватися з успішним реформуванням усіх інших сфер життєдіяльності суспільства й економіки.

На практиці це означає, що як банківська система загалом, так і кожний її елемент зокрема мають відповідати вимогам кожного конкретного етапу суспільного розвитку. Іншими словами, характер, цілі, тенденції, напрями діяльності банків, перелік і умови надання ними тих чи інших послуг повинні бути адекватними реальним потребам національної економіки і суспільства.

Так, якщо рівень розвитку банківської системи перестає відповідати нагальним потребам суб'єктів ринку, яких вона обслуговує, слід вносити кардинальні зміни до структури системи й умов і методів її функціонування (подібна ситуація має місце на початкових етапах реформування адміністративно-командної економіки при переході до ринку). Однак, якщо темпи ринкових перетворень у банківській системі починають суттєво випереджати реформування інших сфер економіки (на наступних стадіях перехідного періоду), це негативно відбивається на самих банках, результати діяльності яких можуть істотно нівелюватися відставанням рівня ефективності функціонування їхніх клієнтів — суб'єктів господарювання, що потребує позитивних якісних зрушень у ході реформування всієї економіки з приведенням її, як і банківської системи, до вищого рівня розвитку.

Таким чином, на стан банківської системи безпосередньо впливають два основних фактори: власне суспільно-економічний устрій країни, з одного боку, й рівень її економічного розвитку — з другого, що зумовлюється органічною взаємопов'язаністю діяльності банків з усіма секторами економіки.

Перший фактор зумовлює вплив загальної економічної політики держави на розвиток усієї банківської справи в країні, адже йдеться про політично визначену систему цінностей і пріоритетів, які позначаються на діяльності банків. Так, орієнтація на розвиток приватної власності, ринкових відносин, конкурентного середовища, сприятлива для бізнесу податкова система позитивно впливають на стан банківських установ, забезпечення їхньої стабільності й зростання капіталу. Відсутність же в економічній політиці чітко визначених орієнтирів, недостатній розвиток ринкових механізмів зумовлюють зворотні тенденції й негативно позначаються на розвитку банківської системи в країні.

Другий фактор пов'язаний із впливом поточної економічної ситуації й насамперед зміни фаз економічного циклу на функціонування банківських установ.

Зрозуміло, що у фазі економічного зростання, коли збільшуються обсяги виробництва товарів і послуг, зростає кон'юнктура на всіх видах ринку (матеріальних благ, грошових і трудових ресурсів), відповідно підвищується попит на банківські послуги, зростають прибутки банківської системи, що сприяє стабільній діяльності і активному розвитку банків. Під час же економічного спаду і наростання кризових явищ ситуація змінюється на протилежну — скорочуються обсяги залучених банками ресурсів, зменшується потреба у кредитно-розрахунковому обслуговуванні суб'єктів господарювання, знижується прибутковість банківської діяльності й зростають ризики, що загалом дуже негативно впливає на ситуацію у банківському секторі економіки.

Воднораз попри факти взаємоузгодженості й взаємозалежності банківської системи і національної економіки спостерігається певна відособленість у сфері діяльності банків. Відбувається деякий компроміс між “прозорістю” загальних аспектів функціонування банківських установ (що пов'язано насамперед із доступністю для широкого загалу результатів їхньої діяльності) й “закритістю” банківської системи, коли йдеться про особливості взаємовідносин банків з окремими клієнтами (що, у свою чергу, виражає специфіку обслуговування з дотриманням банківської таємниці).

Важливо також відзначити фактори саморозвитку й самоорганізації банківської системи, які передбачають спроможність системи постійно вдосконалюватися на основі гнучкого механізму реагування на несприятливі обставини й уникнення кризових явищ. Функціонування цього механізму забезпечується відповідним внутрішнім управлінням банками і внутрісистемним управлінням, завдяки якому відповідне реагування доведене по, суті, до автоматизму, що може певною мірою пом'якшити негативний вплив зовнішніх чинників на діяльність банківських установ, зберігаючи внутрішню стабільність усередині системи. Водночас ці обставини не означають наявності будь-якої (нехай навіть слабкої) форми ізоляваності банківської системи від економічної системи, що її оточує, вони лише підкреслюють органічний зв'язок між ними, однак при збереженні банківською системою своїх специфічних рис і властивостей, що випливають із функціонального призначення самої банківської діяльності в економіці.

Як і вся економіка, банківська система постійно розвивається, навіть якщо цей процес переривається тимчасовими спадами і регресом, що може бути пов'язано із відповідними змінами в економічній системі. Загалом же статичний стан не притаманний діяльності банків в умовах ринкових відносин. Навпаки, динамізм як іманентна ознака банківської системи є одним із важливих факторів її ефективного функціонування. Йдеться про перманентні кількісні та якісні зміни у діяльності банківських установ, що зумовлено необхідністю відповідних зрушень у процесі кредитно-фінансового обслуговування згідно з потребами суб'єктів ринку.

Ці кількісні зміни можуть бути пов'язані, з одного боку, зі збільшенням або зменшенням кількості самих банків в економіці, а з другого — зі зрушеннями у загальному обсязі банківських операцій (кредитно-розрахункових, касових, валютних, інвестиційних тощо) з обслуговування різних груп клієнтів відповідно до варіації їхніх потреб. Що ж до якісних змін, то вони відображають процес розвитку і постійного вдосконалення банківських технологій надання відповідних послуг у плані пропозиції суб'єктам економічних відносин оптимальних умов і методів обслуговування з огляду на конкурентні аспекти взаємовідносин між банківськими установами на ринку, що полягають у відповідній боротьбі за клієнтів.

Таким чином, динамізм банківської системи у такому ракурсі є підтвердженням іншої її специфічної ознаки — тісного взаємозв'язку і взаємозалежності з усією економікою країни.

Отже, банківську систему як цілісне структурне утворення можна одночасно розглядати і як підсистему стосовно економічної системи в цілому, що охоплює процеси виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і нематеріальних благ. При цьому сама економічна система має багатоступеневу структуру, окремі ланки якої також вважаються складними динамічними системами із певною самостійністю й можливостями саморегулювання. Однією із найважливіших таких ланок і є банківська система.